

Izvorni članak UDK 17Kangrga, M.
Primljeno 4. 3. 2012.

Emil Kušan

Ante Rudana 1, HR-21222 Marina
emil.kusan@ffst.hr

Milan Kangrga – misao i granice

Sažetak

Kada govorimo o filozofiji druge polovice 20. stoljeća na području jugoistočne Europe jedno od nezaobilaznih imena svakako je ono Milana Kangrge. Upravo zato rad nastoji dati generalni ocrt filozofske misli navedenog autora, od njegovih Praxis korijena pa sve do kraja zrele, spekulativne misli na liniji Kant–Hegel–Marx. Posebna se pozornost posvećuje etičkom nauku Milana Kangrge, kao i širim implikacijama nekih momenata njegove misli, između ostalog i problema dokidanja (Aufhebung) etike u horizontu spekulativnog tumačenja misli Karla Marxa koji se u analizi pokazao nerješivim. Osnovna je misao vodilja rada da se kroz kritički prikaz teza ovog filozofa na najbolji mogući način može dobiti uvid u bitna filozofijska strujanja u jugoistočnoj Europi posljednjih pedesetak godina.

Ključne riječi

Milan Kangrga, jugoistočna Europa, praxis, etika

Uvod

U radu što slijedi nastojat ćemo pokazati bitne karakteristike misli Milana Kangrge, jednog od velikih imena filozofije 20. stoljeća na ovim područjima. Ova misao, moramo naznačiti, kreće se linijom od Kanta do Marxa, s Fichteom i posebno Hegelom kao važnim postajama. Mogli bismo reći da je geneza Kangrgine misli bitno filozofijska, dok je njegova zrela misao mnogo bliža spekulaciji, ukoliko dopustimo raščlambu ovih pojmova prema Fichteovim i Schellingovim uputama na koju se Kangrga često referira i koju smatra ispravnom. No ovaj tok misli ipak nije bez svojih problema, kojih je i sam Kangrga zacijelo bio svjestan, iako ih nikada nije eksplicitno problematizirao (za razliku od nekih njegovih bliskih suradnika), a tiču se teza o prevladavanju svake filozofske discipline (posebice etike) u korist spekulacije i revolucionarnog mišljenja. Nadamo se da će izlaganje uspjeti u svom naumu da Kangrginu originalnu poziciju, koja, mora se reći, do današnjeg dana nije ni izdaleka dovoljno tumačena niti uvažena, adekvatno iznese i djelomično kritički promotri. Pritom posebnu pažnju valja posvetiti metodičkoj jasnoći čiji nedostatak mnoge čitatelje upravo odvraća od proučavanja njegovih djela. Utoliko, mogli bismo izraziti dodatnu nadu da će tekst što slijedi nekima poslužiti kao primjereni uvod u misao ovoga filozofa.

1. Povijesni kontekst

Milan Kangrga¹ diplomu je stekao 1950., što je znakovito uzmemo li u obzir da je samo dvije godine prije došlo do raskola između Jugoslavije i Staljinovog

1

Milan Kangrga rođen je u Zagrebu 1. svibnja 1923., gdje 1942. završava srednju školu.

Diplomira 1950. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a iste godine postaje asistent na

SSSR-a, što će se za filozofsku misao pokazati epohalno važnim. Uzmemo li dodatno u obzir i činjenicu da je dvije godine nakon Kangrgine diplome Miroslav Krleža održao programatsko predavanje na skupu književnika u Ljubljani, u kojem se založio za umjetnički pluralizam i apologetski interpretirao tzv. građanske umjetnike, sasvim jasnim postaje povijesni kontekst u kojem je Kangrga misaono stasao. Jugoslavija postaje primjer liberalnog socijalizma (tzv. socijalizma s ljudskim licem) i filozofska se scena počinje rapidno razvijati. Ovaj je razvitak bio nošen krilima jedne posebne generacije, koja će kasnije postati svjetski poznatom po svojim projektima. Časopis *Praxis*, kao i skup *Korčulanska ljetna škola*, postali su poznata mjesta i postament uspjeha generacije filozofa koji su svoj pokret prozvali školom filozofije prakse:

»Emancipacija od staljinizma i od svake vrste dogmatizma urodila je specifičnim duhom kritičkog mišljenja; a taj duh možda najbolje ilustrira sintagma koju je na tragu Karla Marxa u tadašnji diskurs uveo jedan od vodećih predstavnika filozofije kakva se razvijala u krugovima oko *Praxisa* Gajo Petrović: *bespoštedna kritika svega postojećega*.«²

Kangrga je, uz glavnog organizatora Gaju Petrovića, u tome bio jedno od središnjih imena, i uistinu je potrebno naglasiti – *Praxis* do današnjeg dana predstavlja daleko najveći prodor u svijet koji je ijedna filozofijska škola napravila na području Jugoistočne Europe! Postojalo je mnogo povoljnih okolnosti koje su pomogle u ovom razvoju:

»Za oblikovanje i razvoj te generacije važna je činjenica da u svojoj užoj sredini nije imala ozbiljnijeg protivnika ili suparnika, ni na političkom, niti na teorijskom planu. Zbog prevladavajuće klime ideologijske isključivosti dogmatskog komunističkog pravovjerja predratni profesori s filozofske katedre nisu se mogli nositi s poletnim mladim marksistima. (...) Na drugoj strani, u Zagrebu, za razliku od drugih filozofskih središta tadašnje Jugoslavije, poput Beograda i Ljubljane, nije bilo afirmiranih zastupnika ortodoksne dijalektikomaterijalističke filozofije, koji bi snagom svojega političkog ili teorijskog autoriteta mogli nametnuti razvoj filozofije u tome pravcu. Tako su se pripadnici mlade generacije filozofa marksista izborili za ekskluzivno pravo usmjeravanja razvoja čitave poslijeratne hrvatske filozofije.«³

Sve ove okolnosti omogućile su, po prvi puta nakon nekoliko desetljeća, pravo heterodoksno okruženje u kojem su se mladi i nadobudni filozofi marksističke provenijencije mogli etablirati i izraziti. No, valjda dodati, pojam heterodoksijske ovdje se ne odnosi na »baš sve« pravce, već samo one koji su bili barem djelomično kompatibilni s glavnom marksističkom strujom; to jesu bile godine slobode filozofijske misli, ali relativne slobode u odnosu na prethodne godine, ne i apsolutne. Iako je Kangrga sebe nemali broj puta proglasio proleterom⁴ i disidentom, to se može tvrditi samo *cum grano salis*; istina je da je izbačen iz Partije, istina je da je kritički pisao protiv njena birokratska uređenja i ideološke odvojenosti od misli Karla Marxa,⁵ ali bilo bi ipak pretjerano pridati mu status disidenta i protivnika sustava. Kangrga otkriva temelj svoje buduće misli zajedno s ostalim *praxisovcima* u ranim Marxovim filozofskim djelima, poglavito *Ranim radovima*. Ovi spisi uzrokuju razvitak jedne otvorene marksističke teorije koju svaki od *praxisovaca* vodi u drugom smjeru. Kangrga se usredotočuje na razdoblje od Kanta do Marxa kada razvija svoju originalnu misao, a komparativno uzima u obzir svjetski poznate kolege i prijatelje poput Marcusea, Blocha i druge.

Časopis *Praxis* počinje izlaziti 1964. godine i postaje poligonom za razvitak misli svih uključenih, pa tako i Kangrge. Uspjehu ovog časopisa, međutim, nije doprinijela samo misao ove generacije filozofa nego u znatnoj mjeri i povijesni kontekst njegova pojavljivanja:

»Za reputaciju *Praxisa*, koji je po riječima Ernsta Blocha bio u to vrijeme 'najbolji marksistički časopis na svijetu', presudna je bila činjenica da je u vrijeme njegova izlaženja filozofijska

orijentacija zastupana na stranicama njegova domaćeg i međunarodnog izdanja – tzv. otvoreni, stvaralački, autentični, humanistički marksizam zapadne provenijencije – bila veoma popularna i vitalna diljem svijeta.«⁶

Stavljanjem naglasaka na filozofiju prakse, koju *praxisovci*, a s njima i Kangrga, dosljedno razvijaju uzrokovalo je brojne filozofijske obrate, atipične ne samo za dotadašnju povijest filozofije, nego također i u okvirima tadašnje marksističke misli. U sljedećem ćemo odjeljku prikazati, analizirati i na mjestima kritizirati bitni *novum* Kangrgine revolucionarne misli.

2. Od filozofijske etike do spekulativne misli

Svaki pokušaj rekonstrukcije Kangrgine originalne misli nailazi na nezanimarive poteškoće. S jedne strane, metodički obrazac koji Kangrga slijedi u najmanju je ruku neuobičajen i konfuzan, s druge pak, svakom je pažljivom čitaču jasno da, iako se naglasak vazda stavlja na Hegela i Marxa, u jednakoj su mjeri važni utjecaji Kanta i Fichtea, pa čak i Schellinga; opet s još jedne točke gledišta čini se ipak najvažnije krenuti od kritike biti marksističkog pozitivizma koji je Kangrgi bio »prvoklasni primjer falsifikacije Marxa«. Pod pojmom 'marksistički pozitivizam' podrazumijevamo zajedničke značajke filozofske pozicije koju su prvobitno zastupali poznati mislioci Druge internacionale (Kautsky, Bernstein i drugi). U studiji *Filozofija prakse Antonija Gramscija* Lino Veljak navodi neke od tih značajki: interes za one elemente Marxova učenja koji mogu pretendirati na opću valjanost, integracija ovih elemenata u glavni tok tadašnje europske misli (obilježene neodarvinizmom, pozitivizmom i često iracionalnom vjerom u tzv. znanstvenu metodu), vulgarni materijalizam (u obliku ekonomijskog i prirodoznanstvenog determinizma), mehanizam, ortodoksija, fatalizam, itd.⁷

Da bismo mogli što preglednije prezentirati pa kasnije i kritizirati pojedine momente Kangrgine misli, potrudit ćemo se da tu misao sustavno iznesemo, što nije sasvim identično kronološki promatranoj genezi.

Odsjeku za filozofiju, na kojem, kao sveučilišni nastavnik, djeluje do umirovljenja 1993. Doktorirao je 1960. s temom »Etički problem u djelu Karla Marxa«. Godine 1964. sudjeluje u osnivanju međunarodno priznatog časopisa *Praxis*, a bio je i aktivni sudionik te suorganizator znamenite *Korčulanske ljetne škole*. Preminuo je u Zagrebu 25. travnja 2008. godine, nedugo nakon izlaska posljednjeg djela, sabranih predavanja na temu klasičnog njemačkog idealizma. Za života je objavio šesnaest knjiga, jedan udžbenik i stotine rasprava, studija, članaka i prikaza u velikom broju domaćih i inozemnih časopisa. Neka djela i članci mogu se naći u prijevodu na engleski, njemački, talijanski, mađarski, francuski i španjolski jezik.

2

Lino Veljak, »Praxis, Korčulanska ljetna škola, praksisovci«, u: Nenad Daković (ur.), *Filozofija prakse*, Dom omladine, Beograd 2011., str. 185.

3

Mislav Kukoč, »Dometi hrvatske filozofije prakse«, u: *Filozofija prakse*, Dom omladine, Beograd 2011., str. 233.

4

»Kad ga, recimo, upitate ima li e-mail adresu, on reaguje: 'Nemam kompjuter – ja sam proleter!' A ako se potom iznenadite zbog upotrebe te zaboravljene reči i to u pozitivnom značenju, uslediće objašnjenje: 'Proleter je posljednja historijska situacija koja ti omogućuje da budeš ili ništa ili čovjek: Odrezan si od svega, nisi ni Srčić ni Hrvatić, nisi ni bogataš, na sebi si samome, pa što jesi to jesi. Izbori se, pa nešto budi – postani čovjekom.« Milan Kangrga, »Šverceri vlastitog života«, u: *Filozofske rasprave*, Euroknjiga, Zagreb 2008., str. 188.

5

Usp. Milan Kangrga, »Zašto nisam član SKJ«, u: *Filozofija i društveni život*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988.

6

M. Kukoč, »Dometi hrvatske filozofije prakse«, str. 238.

7

Usp., Lino Veljak, *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, SIC, Beograd 1983., str. 12–13.

2.1. Ishodišna kritika pozitivizma

Krećemo s Kangrginom tezom o suvremenosti, štoviše, svevremenosti Marx-ove filozofije. Teza je sljedeća: obzirom da u današnjem svijetu i dalje vlada bitna suprotnost bitka i trebanja (postojećeg i onog što bi trebalo biti), koja se očituje na svim razinama – političkoj, ekonomskoj, društvenoj, znanstvenoj, itd., to je prijeko potrebno reaktualizirati Marxovu misao imajući u vidu bitne hegelijanske postavke koje tek omogućuju njeno puno shvaćanje (u ovoj fazi Kangrga još nije sasvim spoznao Fichteovo prvenstvo u odnosu na Hegela u ovom pogledu), kao što to dobro Lenjin primjećuje u *Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma*. Kangrga u ovaj projekt kreće imajući u vidu pozitivistički nastrojene marksiste koji pokušavaju na temelju Marxovih kasnijih spisa konstruirati jednu socijalnu, političku i ekonomsku doktrinu koja bi imala znanstveni karakter shvaćen u suvremenom smislu (bliže nomotetici nego idiografiji⁸). Kangrga locira takav pristup kod Bernsteina, Mehringa, Kautskog, Lafarguea i drugih, a najopćenitije ga shvaća kao redukcionizam, u kojem se pozitivni rezultati Marxova mišljenja uzimaju kao odvojena, samostojeća i opća vrijednost, dok sve ostalo pripada »dijalektičkom mraku« i treba biti odbačeno. Ovo je za njega, dakako, pogrešno:

»Međutim, uzroci i uvjeti takvog stanja marksističke misli i filozofije danas ne leže *isključivo* u društveno-političkim momentima i početnim, porođajnim teškoćama 'izgradnje socijalizma', koje su rodile svojevrstu pragmatičku i etatističko-birokratsku reviziju marksizma. (...) Dublja bi analiza pokazala, kako mnoga teorijska lutanja imaju svoje podrijetlo isto tako u onom filozofsko-teorijskom nasljeđu, što ga marksizam kao ono neprevladano sa sobom nosi, a koje se zasniva upravo na već spomenutim pozitivističkim osnovnim stavovima, što su se decenijama nataložili na bitnu Marxovu filozofijsku misao.«⁹

Tako marksisti ne shvaćaju, za Kangrgu, ono bitno: da su priroda i društvo, općenito svijet, produkt čovjeka. Čovjek proizvodnjom sebe očovječuje i stvara okolinu, tu on prestaje biti biće vrste (poput životinje) i postaje generičko biće; historija, kao skup događaja tokom vremena, dobiva nadgradnju u obliku povijesti, kao čovjekove re-evolucije okrenute prema budućemu. U početku su bitak i trebanje postojali u identitetu, čovjek svojim samosvjesnim samostvaranjem, upravo samoproizvodnjom, stvara uvjete za život, štoviše, stvara sam život. Iz perspektive marksističkog pozitivizma, ova su razmatranja irelevantna, važno je samo ono što se iz Marxovih spisa dade (nerijetko s izrazitom pristranošću) izvesti i povezati s postojećim svijetom, čime se originalna (spekulativna) misao obavlja svagda nivelirajućim (prirodo)znanstvenim velom.

Kangrga u poznatom Hegelovom stavu »Što je umno to je zbiljsko, a što je zbiljsko to je umno« nalazi osnove Marxovih promišljanja koje mu služe da premosti ovaj interpretativni ponor:

»Budući da je za Hegela umno sinonim za ideju, a ideja pak jedinstvo pojma i realnosti, onda iz gornjega stava dobivamo tezu o *pomirenju ideje i zbilje*, a to je upravo ono, što će činiti osnovu Marxovog filozofiranja i patos njegova revolucionarnog djelovanja. Stoga će se Marx složiti s ovim Hegelovim stavom, preuzeti ga i poći od njega, ali će ta teza u Marxovom djelu prerasti u *onaj filozofski zahtjev i povijesni zadatak*, u kojem će se kretati smisao čitave suvremene povijesti.«¹⁰

No dobro je primijetiti da u ovom trenutku Kangrga još ne barata svim potrebnim pojmovima i idejama da bi konzekventno iznio projekt ukinuća (u hegelovskom smislu – *Aufhebung*) etike u korist revolucije (a zapravo – spekulacije, koja mu je u ovoj fazi još strana) te pružio osnovu za shvaćanje Marxa kao revolucionarnog mislioca. Njegova ovdje prikazana kritika i da-

lje ostaje u sferi filozofičnosti (kako je kasnije pogrdno nazvao teoriju izvan identiteta s praksom), nedostaje mu ključna kritička nota. Kangrgin se domet na ovom planu pokazuje u ideji otuđenosti ljudskog bića, koje počinje živjeti autentično onog trenutka kada spozna svoju otuđenost. Citirajući Marxovo objašnjenje »samoafirmacije i samopotvrđivanja u proturječnosti«, Kangrga naglašava da je tu jedina i prava ishodišna točka od koje polazi Marx.¹¹

2.2. Prevladavanje Kantova dualizma

No da bi došao do odgovora na pitanje svoje filozofije, koje se sastoji u mogućnosti jedne (marksističke) etike poslije Kanta, a to znači prevladavanje apsolutne suprotnosti bitka i trebanja, bilo u revolucionarnom mišljenju (početak), re-evoluciji i prvobitnom proizvođenju (kasnija formulacija) ili pak na razini spekulacije (posljednja i definitivna formulacija), Kangrga mora prvo u igru uvesti Kanta pa s njime razriješiti problem dualiteta spoznatog svijeta, primata praktičkog uma i dakako – dokidanja otuđenja! Da bi napravio taj potez treba mu svakako i Fichte te naposljetku Hegel. Indikativan je tok Kangrgine misli i pokušaja razrješenja ovog problema:

»Sama pak činjenica da Kangrga zamisao o dokidanju otuđenja, tu temeljnu intenciju Marxova mišljenja, prevodi na jezik Kantove etike te izražava kao zadaću uspostavljanja jedinstva bitka i trebanja, navodi na zaključak kako Kangrga Marxov misaoni pothvat u cjelini razumije kao filozofsko i povijesno razrješavanje upravo onog problema koji je postavljen Kantovim artikuliranjem moralne sfere kao apsolutne suprotnosti bitka i trebanja i koji je potom kritički rasvijetljen, ali tek kontemplativno prevladan u obzoru Hegelove filozofije.«¹²

Kanta valja prevladati, misli Kangrga, s obzirom na baš taj problem razdvojenosti bitka i trebanja, a u korist njihova identiteta. Možemo navesti neke teze za koje Kangrga misli da jasno daju do znanja da je i sam Kant, makar nesvjesno, bio na pragu te ideje. Prije svega, Kangrga poticaj nalazi u Kantovu primatu praktičkog uma, kojim čovjek odjelovljuje sebe i svoj rad, a koji u konačnici i omogućava čistom umu da teorijski spoznaje. Sloboda je za Kanta uvjet uma, tj. tek se pomoću slobode on daje realizirati, a potvrđena je pronalaskom apodiktičnog moralnog zakona u formi kategoričkog imperativa. Sljedeći Kantov stav Kangrgi daje za pravo da praksu postavi u središte stvari:

»Dakle u povezanosti čistog spekulativnog uma s čistim praktičkim umom u jednu spoznaju ima ovaj potonji *primat*, pretpostavivši naime da ta veza nije tek *slučajna* i proizvoljna, nego a priori temeljena na samom umu, dakle nužna. Ali biti podređen spekulativnom umu i tako preokrenuti red, to se ne može očekivati od praktičkog uma, jer je svaki interes najzad praktički, pa je čak interes spekulativnog uma samo uvjetovan, i potpun jedino u praktičkoj upotrebi.«¹³

Dodatne poticaje Kangrga dobiva u Kantovom pojmu spontaniteta, kao i u epistemološkom dualitetu prirode promatranom kroz prizmu čovjekovog spo-

8

»Tu nipošto nema govora o pojmu znanosti koji bi bio izveden iz Marxove misli, nego o pozitivističkom pojmu znanosti, kakav je elaborirao A. Comte, suprostavivši ga Hegelovu spekulativnom pojmu znanosti.« L. Veljak, *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, str. 16.

9

Milan Kangrga, »Suvremenost Marxove filozofije«, u: *Filozofija i društveni život*, str. 77–78.

10

Ibid., str. 82.

11

Usp., ibid., str. 84.

12

Ante Čović, »Etički kriticism u djelu Milana Kangrga«, *Filozofska istraživanja* 94–95 (3–4/2004), HFD, Zagreb 2004., str. 672.

13

Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb 1990., str. 169–170.

znajnog aparata. Upravo je Fichte, drži Kangrga, povukao nužne posljedice Kantovog primata praktičkog uma uspostavivši Ja kao prvi i jedini princip svakog djelovanja priupitavši Kanta pritom »ako ja taj *Ding an sich* ne mogu spoznati, kako mogu znati da opstoji«? Kant želi ispitati granice uma, izvan njih spoznaje nema, tj. ona je transcendentna, što za Kanta znači – himerična i nepouzdana. Kangrga pak, u maniri pravog njemačkog idealista, ima sasvim drugo mišljenje o tim granicama, što su neki tumači primijetili:

»Dok za Kanta granica označava mjesto i doseg imanentne i legitimne uporabe uma i utoliko ima pozitivno značenje, Kangrga granicu razumije kao ograničenost i daje joj negativnu konotaciju. Za rekonstrukciju Kangrgine metodološke pozicije od presudne je važnosti uglaviti uporišnu točku, odnosno gledište s kojeg nastupa 'kritika moralne svijesti' i s kojeg se granica moralne sfere ispostavlja kao ograničenost. (...) To je, naime, sfera u kojoj se perspektive moralnih težnji i zahtjeva mogu – s transcendentalnog gledišta – legitimno produživati do točke njihova ostvarivanja.«¹⁴

Ovo ostvarivanje nije ništa doli jedinstvo bitka i trebanja, koje u analizi Kanta Kangrga tumači kao jedini izlaz iz one loše beskonačnosti (Hegel) stalno per-petuirajućeg dobra, za kojim čovjek svagda kaska. Moralitet ne smije, smatra Kangrga, biti uvijek izvan čovjekova dohvata, jer takvim postavljanjem moralnost i sloboda proturječe onome za što služe – da čovjek i svijet postane dobar. No ako dopustimo to, etika – kao normativna disciplina koja ima za cilj uspostaviti kategorije i načela prema kojima bi se moralna svijest trebala orijentirati – prestaje postojati! Bitak sustiže trebanje i nastupa revolucija (na-uštrb etike). Problemu inherentnom ovom stavu ćemo se posvetiti kasnije, sada valja primijetiti da Kangrga ovdje govori o uspostavljanju boljeg svijeta, dakle govori u futuru. No, prelazeći na Fichtea, priča se bitno vraća u prošlost.

2.3. *Spekulativno uspostavljanje identiteta*

Za Kangrgu, Fichte je prvi pravi spekulativni mislilac u povijesti. Da bi se ova teza bolje shvatila, valja naznačiti razliku između pojma spekulacije kako se uvriježio u filozofiji nakon Kanta i idealističkog pogleda na taj pojam koji je donio Fichte, a s kojim su koketirali Schelling i Hegel. U prvom smislu, mogli bismo reći da je spekulativno mišljenje ono koje ide onkraj osjetilnoga i manifestira se na razini čistog uma, *a priori*; u drugom pak, spekulacija je mišljenje u horizontu jedinstva teorije i prakse, subjekta i objekta, a mogli bismo reći i – bitka i trebanja. Fichte je, prema tome, prvi pravi spekulativac u povijesti upravo zato što, nastavljajući na Kantovo pitanje predmetnosti predmeta, tj. biti (a za Kangrgu, koji ovdje slijedi Marcusea, to znači *moгуćnosti*), na početak svijeta – pri čemu je svijet dakako od strane čovjeka odjelovljen i konstituiran – stavlja djelotvornu radnju (*Tathandlung* u odnosu na *Tatsache*). Ovo za Fichtea slijedi iz samog pojma predmeta, koji implicira neko djelovanje i subjekt kojemu je objekt predmetnut. Time odnos subjekta i objekta postaje bitno djelatatan odnos koji se iskazuje u produkciji (kako samoga sebe tako i predmeta). Drugim riječima, prema Fichteu (onako kako ga Kangrga interpretira, a ta je interpretacija zaista na mjestu), početnom djelotvornom radnjom stvara se i čovjek i svijet (djelovanje i djelo), jer jedno bez drugoga ne postoji, ili hegelovski – *jedan udarac stvara ih oba*. Time Fichteovo Ja postaje osnova za spekulativno tumačenje početka svijeta, kao i za Kangrgin nastavak u vidu pojma re-evolucije, kao novog početka ovog identiteta, koji se pojavom »klasične« filozofije (prije svega Platonom) izgubio. Ovo će Kangrga povezati s Marxom i ustvrditi da je upravo djelotvorna radnja ono što Marx misli kada u svojim ranim spisima govori o prvobitnoj proizvodnji

odnosa i revoluciji! Schellingom se ovaj problemski sklop dodatno produbljuje jer upravo je on prvi koji *Tathandlung* naziva apsolutnom djelatnošću (pri čemu je ključno primijetiti uporabu pojma *apsolut*) i shvaća ga sinonimno s pojmom proizvodnje, čime, također prvi, dolazi do razlikovanja povijesti od historije.

Sljedeća bitna postaja za Kangrgu je dakako Hegel, koji mu je potreban da bi dodatno nijansirao razliku između spekulacije i filozofije, te potonjoj počeo pridavati gotovo derogativno značenje. Na Hegela se poziva imajući u vidu klasično mjesto iz njegova prvog objavljenog spisa *Razlika između Fichteova i Schellingova sistema filozofije* u kojemu Hegel oštroumno primjećuje da je postanak filozofije posljedica razdvajanja »životnog odnosa« suprotnosti te da je ključ u tome da se postalost subjektivnosti i objektivnosti (intelektualnog i realnog) svijeta shvati kao postajanje (mnogo kasnije će isti taj *Werden* Hegelu činiti okosnicu cjelokupne misli) a bitak kao proizvod. Hegel misao nastavlja tvrdnjom da je spomenuto razdvajanje »uvjetovano izvornim identitetom«. Kangrga ove stavove interpretira na jednoj drukčijoj razini, više ne idealistički, nego baš marksistički:

»Hegel nam ukazuje i iskazuje samu bit našega života onom *razdvojenosti* kojoj u osnovi leži upravo *klasna* raslojenost i suprotnost, što je rezultat 'ispadanja' onog *izvornog identiteta*, kojim je započeo naš 'prvobitni čovjek' u ono pred-klasno, dakle: pred-historijsko doba samonikle običajnosne zajednice. (...) Kad bismo pravi smisao ovog stava preveli na 'Marxov jezik', onda bi se ta *potreba* mogla shvatiti kao zahtjev za ukidanjem i prevladavanjem klasnog društva u pravcu ozbiljenja socijalizma ili komunizma.«¹⁵

Ovime Kangrga izvodi potrebu za jednom marksistički nastrojenom spekulativnom mišlju, koja bi trebala dokinuti supstancijalnu razdvojenost bitka i trebanja, subjekta i objekta, slobode i nužnosti, i utrti put prema jednom boljem i potpunijem društvu i životu. On taj pomak vidi u revolucionarnom djelovanju koje, nalik početnome fichteovski shvaćenom, sada re-evolutivno prelazi s postojećeg ne na buduće kao ideal kome treba težiti (kao što to radi etika), nego na buduće kao poziv na korjenitu izmjenu sadašnjeg. Nije slučajnost da je naslov jednog od njegovih glavnih djela *Etika ili revolucija*, jer to je posrijedi, ili etika ili pak revolucija. Kangrga bi rekao: ili ostajemo u ovom lošem i neizmijenjenom svijetu svagda goneći dobro (u lošu beskonačnost) ili iniciramo promjene i dodatno očovječimo kako sebe tako i svijet koji nas okružuje.

3. Kritički osvrt

Kritički osvrt na Kangrginu filozofsku poziciju početi ćemo upravo od toga ključnog njegova stava. Naime, on uspostavljanje prethodno tematiziranog identiteta (pomoću revolucije) naziva putem k autentičnom, istinski ljudskom, životu i društvu. Ova ideja »istinski ljudskog« života ne može izbjeći sljedeći etički prigovor: na temelju čega, ako ne nekog moralnog postulata, možemo tvrditi da je to predviđeno društvo i takav život »istinski ljudski«, »bolji« ili »moralniji« (do te mjere da svaka etika postaje izlišna), u odnosu na ovaj sadašnji? Čak i Kant u svojoj drugoj kritici piše o opasnosti uvjeravanja u realno jedinstvo bitka i trebanja! Povijest (Kangrga bi nas ispravio – *historija*) nam je pokazala mnogo primjera u kojima su neki pojedinci ili skupine smatrali da

14

Ante Čović, »Etički kriticism u djelu Milana Kangrga«, str. 676.

15

Milan Kangrga, *Spekulacija i filozofija*, Službeni glasnik, Beograd 2010., str. 307–308.

su etiku prevladali i da su taj identitet (iako ne na ovoj spekulativnoj razini) uspostavili; svi nam ti primjeri, bez iznimke, pokazuju kakve katastrofalne posljedice takva ideja može imati. Na čemu onda Kangrga temelji taj svoj stav? Kangrga ovaj prigovor odbija kao primjer pokvarenog i ciničnog nepoštjenja:

»Bio bi međutim veliki nonsens zahtijevati da se *pokaže* kriterij po kojem netko jest *čovjek* (odnosno to postaje) ili (*ratni*) *zločinac* (odnosno to postaje)! To bi naime bila u biti cinička (i pokvarena) *sofisterija*!«¹⁶

Ovaj navod je paradigmatični primjer vrlo snažnog i rezolutnog izbjegavanja problema!

Pitanje na koje Kangrga očigledno nije imao odgovor glasi:

»Kako izbjeći 'lošu beskonačnost' historijskog manifestiranja 'neljudske prirode' u sve okrutnijim ratovima i ostalim oblicima nasilja i na čemu temeljiti 'istinsku ljudsku prirodu', a da se ne svede na puki moralni postulat? Kangrgina kategorija djelatne budućnosti kao obzora čovjekova nastajanja ipak ne daje nikakva jamstva.«¹⁷

Uostalom, neki moralni kriteriji, tj. neka etika mora odražavati idealno uređenje budućnosti (koje nastupa nakon revolucije); naivno bi bilo očekivati da će se »istinski ljudsko« stanje naprosto samostvoriti i održavati. Ako pak izidemo izvan marksističkog okvira, ne postoji razlog zašto bi revolucija kao pokušaj realizacije etičkih postulata, primjerice, Kantove etike bila nespojiva s daljnjim važenjem tih istih postulata. Loša se beskonačnost pokazuje ovdje dobrom beskonačnošću, a suživot (ipak samo djelomične) realizacije etike i njenog daljnjeg normativno-korektivnog aktualiteta mogao bi se pokazati istinskim načinom izgrađivanja jednog boljeg svijeta!

Emil Kušan

Milan Kangrga – Thought and Boundaries

Abstract

When we talk about 20th century philosophy in Southeast Europe, Milan Kangrga is one of the names we certainly must cover. Because of this, the paper tries to provide a general presentation of his philosophical thought, from its Praxis roots to the end of the mature, speculative thought on the road from Kant to Hegel, and especially Marx as its final destination. Particular attention is paid to the ethical teachings of Milan Kangrga, as well as to the broader implications of some key moments in his thought, notably the problem of a system of ethics existing within a speculative Marxist framework. One of the main ideas of the paper is that through a critical overview of the thesis of this particular philosopher one might derive a valid point of view as far as the philosophical trends in Southeast Europe are concerned.

Key words

Milan Kangrga, Southeast Europe, praxis, ethics

¹⁶

Milan Kangrga, *Odabrana djela*, sv. 1 – *Kritika moralne svijesti*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 256 (bilješka 78).

¹⁷

Mislav Kukoč, *Enigma postkomunizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1997., str. 123–124.